

ERMENİ KİLİSESİ'NİN RUSYA HÜKÜMETİ İLE İLİŞKİSİ*

Samuel Graham Wilson**

Çev.: Canan SEYFELİ

Yrd.Doç.Dr., D.Ü. İlahiyat Fakültesi

Dinler Tarihi Öğr. Üye

Gregoryen Ermeni Kilisesi tarihinde bir kriz ortaya çıkmıştır. Bu kriz bütün Ermeni Kilisesi ile ilgilidir, fakat özellikle Transkafkasya'da yerleşik bir buçuk milyon Ermeni ile ilişkilidir. Grigor Lusavoriç'in baş makamı olan Ecmiatzin ve Ermeni Kilisesi'nin taksim olduğu altı piskoposluk bölgesi, geçen yıl boyunca, çalkantılar ve protestoların, sivil halk ve ruhban gösterilerinin ve Çar'a ve yönetimine karşı yeni başlayan isyanın sahnesi olmuştur. Transkafkasya Ermenileri kalplerinin derinliklerine kadar kıskırtılmış ve Türkiye'deki katliamların dahi harekete geçimmediği kadar eyleme sürüklenmişlerdir.

Bu krizi başlatan nedir? Böyle ani ve beklenmedik bir kilisevi ve milli huzursuzluğa yol açan nedir? Bu sorulara her iki tarafın bir savunucusu olarak değil de onlar adına gerçekleri söyleyen biri olarak cevap vereceğim.

I.

Bu huzursuzluğun hâlihazırdaki sebebi Çar'ın Gregoryen Ermeni Kilisesi taşınmazları ve onlara ait bağışlarla ilgili bir fermanıdır. Bu ferman Transkafkasya Genel Valisi Prens Galitzin'in (Nikolay Dimitriyevich Golytsin, 1850–1925) önerisi üzerine toplanan İdari Konsey'in kararı uyarınca 12 Haziran 1903'de yayımlanmıştır. Ferman, Ermeni kiliseleri, manastırları, dini müesseseleri, kilise okulları ve papaz okullarına ait bütün taşınmazların ve fonların, yani her ne isim ve çeşitte olursa olsun, işlenmiş ya da işlenmemiş bütün toprakların, ormanların, balık avlama sahalarının, değirmen ve dükkanların ve nakdi fonların sahipliğini Rusya Hükümetinin derhal ele alacağını bildirmektedir. Bunlar Ermeni ruhbanı ve müesseselerinin denetiminden alınacaktır. Taşınmazlar, Tarım ve Devlet Emlak Bakanının idaresine bırakılırken ilgili bağışlar ve fonlar İçişleri Bakanına devredilecektir. Bu karar, gelecekte Kilise ve müesseselerine bağışlanabilecek ya da miras bırakılabilecek bütün taşınmazları ve fonları da içermektedir. Karar, ne St. Petersburg ve Moskova'daki taşınmazları ne de kiliseler, manastırlar, papaz evleri ve kilise okul-

* Samuel Graham Wilson, "The Armenian Church in its relation to the Russian Government", *The North American Review*, Vol. 180, No. 578 (Jan., 1905), pp. 88-101. Makaledeki parantez içi notlar çevirene aittir.

** Samuel Graham Wilson, (1858-1916), Presbiteryen, Amerikan İran halkları misyoneri.

ları tarafından fiilen işgal olunmuş ya da bunları çevreleyen, mezarlıklar ve bahçeler için kullanılan gelir kaynağı olmayan toprakları kapsamamaktadır. Ferman, Ermeni Kilisesi'nin mülkiyet hakkını koruyacağını açıkça ifade eder, fakat mevcut düzenlemenin, Hükümetin hatta Ermenilerin kendilerinin dahi çıkarlarına ters olduğunu da ilan eder. İdari maliyet, vergiler ve tamirler, Kilisenin faydasına kullanılacak herhangi bir sermayenin yüzde beşi kesildikten sonra gelir ve faizlerin Kilise kurumları, ruhban ve papazlarına ödeneceğini Ermenilere garanti eder. Bu fermanın yorumu hakkındaki herhangi bir soru ya da şüpheye İçişleri Bakanı tarafından karar verilecek ve karar için mahkemelere başvurulmayacaktır.

Bu Kilise taşınmazları Kilise tarihinin on altı yüzyılı boyunca inananlar tarafından yapılan bağış ve miraslarının yağmacıların ellerinden kurtulmuş bakiyelerinden ibarettir. Bazı köyler, değirmenler ve su kullanma hakları manastırlara aittir ve köyler geçmişte kiralarnı Kilise'ye ödemişlerdir. Bununla birlikte bu topraklar miktar olarak azdır ve kendi içlerinde herhangi bir sorun oluşturmazlar. Son yıllarda okul ve papaz okulları için hatırı sayılır miktarda bağış yapılmıştır. İlgili miktar \$75.000.000'dan fazla değildir. Neredeyse kamulaştırılmış gözüyle bakmalarına rağmen Ermenilerin üzüntü ve öfkelerinin nedeni mal kaybı değildir. Üzüntülerinin nedeni, fermanla milli Kiliselerinin, dolayısıyla manastırları ve papaz okulları ile birlikte köy papazından Katoğikosa ruhbanlarının bağımsızlığına karşı kuvvetli bir engel görmeleridir. Bu kesindir ve Rus idaresine bağlanmışlardır. Ferman, bütün Kilise'nin Ortodoks kiliseye katılmasının zorunluluğunu artırmak için hazırlanmıştır. Ermeniler fermanı milli yaşamlarını ezmek ve onları Rus ırkıyla kaynaştırmak için ileri doğru bir adım olarak görmektedirler.

II.

Rusya hükümeti ve Ermenilerin ihtilafı istek ve maksatlarına kısaca işaret edelim.

1828 Rus-İran savaşından sonra Transkafkasya Ermenileri kilise merkezleri Ecmiatzin ve katoğikosları ile birlikte Rus hakimiyeti altına girdi. Sonra Çar I. Nikolas (1825-1855) Ermeni Kilisesi'ne Polojenya isimli bir anayasa çıkardı. Rusya bu anayasa ile Kilise'nin iç işlerini idare etme hakkını üstlendi. Ecmiatzin'de oturacak, Sinod'un bütün müzakerelerine başkanlık edecek ve özellikle Katoğikos seçimini denetleyecek bir Rus vekil atanmıştır. Katoğikosun gücü gittikçe sınırlandı. Kilise ve Hükümet arasındaki sürekli ihtilaf kızgınlık ve güvensizliğin artmasına neden oldu.

Çar Hükümetinin belirli ve kararlı bir amacı vardır. Ermenileri, ilk olarak aralarında Rus Dilini yaygınlaştırarak, ikinci olarak Ortodoks cemaate katarak Slav dili öğesiyle karıştırıp birleştirmeyi hedeflemektedir. Ermenilere okul izni verildiği zaman Rus Dili'nin okutulması şart koşulmuştur. Şüphesiz Rusçayı bilmek Ermeniler için avantajdır, ama yetmiş beş yıl sonra bile onlardan sadece yüzde üç ya da dördünün Rusçayı okuyup konuştuğu tahmin edilmektedir. Ermenileri Grek-Rus

inancını kabule yanaştırmaya ümitli bakılmıştır, çünkü Gürcüler çok kolay bir şekilde dönüştürülmüşlerdir. Kafkasya'da Hükümet'ten fonlar alan bir "Ortodoksluğu Yayma Cemiyeti" örgütlenmiş, fakat onun uzlaştırmacı yaklaşımları belirgin bir başarı elde edememiştir. Rusların çabalarının oldukça baskıcı bir tabiatı olmuştur. Ermenilerin ulusal amaçlarını engellemeye ve ulusal gelişmelerini kontrol etmeye çabalamışlardır. Ermeni milletinin başı ve merkezi olarak görülen Kiliseye gelince nihai yapısal birleşme ümidiyle onun imtiyazlarını azaltmaya, eski yetkilerini kısıtlamaya ve boyun eğdirmeye çabalamışlardır.

Diğer tarafta Ermeniler sadece bu çabalara direnmekle değil aynı zamanda kendileri için daha büyük bir gelecek ideali tasarlamak için de hazır ve aktif olmuşlardır. Milli ruh kendisini okul, kütüphane, tiyatro, gazete ve hayır ve neşir demekleri açılışla göstermiştir. Mukabilinde bunlar milli ruhun gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu hareketin sloganı "İrkımız" olmuştur. Aşırı, hararetle, baskın bir ulusseverlik geliştirmiştir. Dillerini korumayı, yeni bir ulusal edebiyat geliştirmeyi ve ırkı Gürcüler ve Ruslarla kaynaşmaktan azade kılmayı amaçlamıştır. Anadilini unutup Türkçe, Farsça, Kürtçe veya Gürcüce kullanan birçok aile Modern Ermeniceyi konuşup yazmayı öğrenmiştir. Yeni ruh, "Çocuklarına Ermeniceden başka herhangi bir dille konuşan bir kadın hain kabul edilecek." der. O, ırkının coşkulu arzularını ve düşmanlarının kinini içeren milli şarkılarla kendisi ve fanatikler için kendi heyecanını yaratmıştır. Kendisini romanlarda, gazetelerde ve polislin izin verdiği her mecliste ifade etmiştir. Yaptıklarını anmak ve kahramanlığını taklit etmeye teşvik etmek için Vartan'ın doğum günü gibi günler tahsis ederek, antik kralların ihtişamlı günleri üzerinde durarak milli tarih çalışmasını canlandırmıştır. Tiyatrodan faydalanılmış ve kahramanlıklar alkışlayan insan kalabalığı önünde sahneye konmuştur. Gençler, özgürlük ve ilerleme fikirleri aşılınmış, büyüyen nesle yol göstermeye hazır şekilde döndükleri İsviçre ve Almanya'ya gönderilmişlerdir. Ulusseverliği geliştirecek ve ihtiyaç olursa gelecek eylemi-devrimciliği planlayacak gizli cemiyetler kurmuştur. Hiç olmazsa şimdilik Türkiye ve Rusya idaresindeki Ermeni eyaletlerini yeniden birleştiren siyasi bağımsızlığı ve Bulgaristan gibi otonom bir Ermenistan kurmayı hedeflemiştir.

Ermeniler Türkiye'de katledildikleri zaman Kafkasya'da ulusseverlik zirveye ulaşmıştır. Önceki kısmi çekincesini dahi yarıp geçmiştir. Böylece Rusya Hükümeti bütün Ermeni çalkalanmalarına karşı daha ciddi bir tavır takınmıştır. Ermenileri Türkiye'deki kardeşlerine sempatilerini ifade etmekten ya da zor durumlarında onlara ekonomik olarak yardım etmekten alıkoymuştur. Hatta 50,000 mültecinin kabulü dahi öyle şartlarla sınırlandırılmıştır ki Türkiye'ye geri gönderilmek için istekte bulunmuşlardır. Katliamlar sonrası Rusya kendi Ermeni vatandaşlarına karşı bir dizi baskıcı önlemler almıştır. Bunlar hızla ve gittikçe artan şiddetle birbirini takip etmiştir.

III.

Rusya Hükümetinin Ermeni gelişmelerini sınırlandıran önlemlerini* ele alalım.

İlk olarak okul sorunu ele alınmalıdır. 1836 fermanıyla okul açma hakkı Ermenilere lütfedildi. Faaliyetleri ve idareleri İçişleri Bakanına bağlı olmak zorunda olan bu okullar Piskoposlar ve Ecmiatzin Sinodu'nun müfettişliği altında olacaktı. Bu yetki altında bir okul sistemi Transkafkasya'da aşama aşama büyüdü. 1870'lerde eğitim isteği büyük oranda arttı. İnsanlara irfan ve bilgi kazandırmak için gayretli uğraşlar verildi. 1882'de Tiflis'de büyük bir coşkuyla bir Ermeni Eğitim Kongresi düzenlendi. Kongre büyük bir ilerleme kaydedildiğini göstermiştir. Beş yüz papaz idaresindeki mahalle mektebi 900 öğretmen ve 30,000 öğrenci ile faaliyette bulundu. Bunların çoğu Orta ve Lise sınıflarının ilavesiyle ilkokuldu. Bu okullar kısmen Kilise bağışlarıyla, kısmen okul harçlarıyla, fakat geniş oranda zengin Ermenilerin hibe ve bağışlarıyla desteklendi. Zenginliklerinin bir kısmını okullara miras bırakmaları Ermeniler için tam bir gelenek haline geldi. Bazı okullar geliriyle destek olan bir tiyatroya dahi eklemişti.

Papaz idaresindeki mahalle mekteplerine ilaveten papaz eğitimi için "Rusya ve özellikle dış ülkeler," yani Türkiye ve İran Ermenileri, "için ruhani pastörler yetiştiren" papaz okulları açılmıştı. General Paschievitch ve Baron Rosen bu kuruluşları desteklenmişti. Bu, altı piskoposluk bölgesinin her birisi için planlanmıştı. Nersesyan Papaz Okulu 1824'de Tiflis'de, diğeri 1837'de Erivan'da ve diğeri Şuşa ve Ecmiatzin'de kurulmuştu, fakat Bakü'de kurulması planlanan okula izin geri çevrilmişti. Nersesyan Papaz Okulu geçici olarak yerleşmiş ve bina izni için tekrarlanan müracaatlar reddedilmişti. Ecmiatzin'deki özellikle teolojik amacını yerine getirmeye çalışan tek kolej olmuştur. O oldukça tatmin edici binalara sahiptir ve klasik çevrenin ortasındadır. Antik kilise ve manastırlar, tarihi hatırlatır ve irkin en iyi dönemlerinin mimari örneklerini ortaya koyar. Eski taş masalı yemekhaneler modern matbaalı basımelerine dikkat çeken bir zıtlık sağlar. Özellikle çevresindeki yüksek duvarlar ve kale gibi kapılarla birlikte düşünüldüğünde yapay göl ve tarihi ağaçlar kampuse güzellik üstüne güzellik katar.

Dilbilim, matematik, edebiyat, felsefe ve teoloji öğretilmektedir fakat fizik bilimleri yasaklanmıştır. Eğitimin çoğu ilkokul düzeyindedir.

Hem papaz idaresindeki mahalle mektepleri hem de papaz okulları, Ermenistan sevgisini, tarihini, Kilisesini ve Rusya'nın planlarıyla açıkça uyuşmayan siyasi amaçlarını ve ümitlerini tekrar ede ede kafalara sokan güçlü bir ulusalcı ruha sahiptir. Rusya'nın demir yumruğunu onların üstüne indirmesi hiç şaşkınlık yaratmaması gerekir. İlk şiddetli darbe 1884'de inmiştir. Bir ferman Rus dilinin

* Bu önlemler bir Geneva Ermeni dergisinde Ermenice basılmış olan mektuplarda isimsiz bir St. Petersburg muhabiri tarafından "Caucasian Verker" veya "Caucasian Wounds-Kafkas Yaraları" başlığı altında detaylıca anlatılır ki onun bölümlerine teşekkürü borç bilirim.

okullarda eğitim aracı olması gerektiğini şart koşmuştur. Ermeni dili ve dini yan dersler olarak öğretilbilecektir. Yaygın okul düzeyinin üstündeki hiçbir sınıf devam ettirilemeyecektir. Öğretmenler Rusça yapılan bir sınavı geçerek Rus Hükümetinden sertifika almak zorundadır. Bütün okulların üst düzey denetimi Eğitim Bakanının idaresinde olmak zorundadır. Lynch bu fermanla ilgili "rezil bir belge olarak damgalanabilir" der. Fakat Ruslar ihmal edilmiş okulları kurmuş olduklarını söyleyerek cevap vermişlerdir. Mesela, Alexandropol'da (Gümrü) Rus okullarının 140, Ermeni okullarının 1200 öğrencisi vardı. Erivan'da Ermeni papaz okulunun 360 öğrencisi varken yıllık \$35,000 maliyetle desteklenen Rus Cimnazyumunda 159 Ermeni öğrenci vardı. Ermeni okullarında Rusça yüzeyseldi. Ruslar Ermeni okullarındaki öğretimi vatana ihanet türünden değil de "ayrılıkçı" olarak değerlendirmişlerdir.

Ecmiatzin Sinodu sorunun yeni katoğikos seçimine kadar ertelenmesi gerektiğini ileri sürerek bu fermana razı olmaktan kaçındı. Hükümet bir dizi eylem planladı. Polis öğrencileri kovdu ve binaları kapattı. Rus İdaresinin bir kuklası olan Margar (Magar I T'eğuttsi, 1885-1891), Kat'oğikos seçildiğinde ona bir mühlet verildi. Fermanı sıkı bir şekilde uygulaması altı yıl için ertelendi. Fakat yüksek sınıflar kapalı kaldı ve okullar polis denetimi altında sürdü. Sonuç okulların sayısında ve mevcudunda büyük bir düşüşü ki 1889'da 482 öğretmen ve 11,000 öğrenci ile 123 okul kaldı. Sonradan diğerleri tekrar açıldı.

Erteleme dönemi sona ermeden önce Katoğikos Margar öldü ve Kremian Haireg (H'rimyan Hayrik=Mkrtiç I Vanetsi, 1892-1907) 1893'de halef oldu. Prens Galitzin ve okul müdürü Yanuski hiç merhamet göstermediler. Üç yüz yirmi okul tekrar kapandı, açık kalan sadece otuzuydu. Rus Hükümeti okulların "ulusalcı propaganda yuvaları" olduğuna ikna edildiğini söylemiştir. Ermeniler, özellikle İngiltere kamuoyuna başvurarak konuyu Avrupa gündemine taşıdılar. Fakat bu sadece daha sert kısıtlamalarla sonuçlanmıştır. Emrin şiddetle uygulanmasına azmedilmiştir. Papaz idaresindeki mahalle mekteplerine sadece Hükümet idaresi altında izin verilmiştir. Eğitim dilinin Rusça, öğretmenlerin Rusça sertifikalı olması gerekirdi ve papaz okulu mezunları mahalle mekteplerine öğretmen olamazlardı. Onlar diğer yüksek okul-lise mezunlarının orduda beş yıl yerine iki yıl hizmet etme ayrıcalığından da yoksun bırakılmışlardır.

Okulların kontrolünü tamamen ele geçirmek ve aynı zamanda onlara ilişkin masraflarda Hükümeti mümkün olduğu kadar rahatlatmak için bütün okulların taşınmazları ve bağışlarının idaresini üstlenen bir kanun yayımlanmıştır. Bu, ciddi muhalefet olmaksızın başarılmıştır. Fakat bunların çoşkuları arasında Hükümet subayları sadece Kiliseye ait olan çoğu taşınmazları gasp etmişlerdir. Papazlar bu malları tekrar almak için dava açmışlardı. Bu davalar bazı kereler mahkemeye taşınmıştır. Bu arada mahalle mekteplerinin çoğu şartlara uymakta başarısız olmuş ve kalıcı olarak kapanmıştır. Açık kalanlar da çok sürmeden Ermeni okulu olamayacak biçimde yapısal değişikliğe uğramıştır.

İkinci olarak çeşitli demeklerin askıya alınmasını ele alalım. 1894'de, Bakü'de 1863'de kurulan "Ermeni Yardım Derneği", Tiflis'de "Ermeni Yayın Cemiyeti", "Ermeni Kadın Yardım Cemiyeti" ve Erivan, Batum, Şuşa, Nahcivan gibi şehirlerde sekiz şubesi bulunan "Kafkas Ermeni Yardım Derneği" vardı. Bunların hepsi Hükümetin izniyle kurulmuştu. Amaçları fakirlere yardım etmek, okullar ve kütüphaneler açmak, burslar sağlamak ve Ermeniler için kitap basmaktı.

1898'de Prens Galitzin bu demekler hakkında Çar'a olumsuz bir rapor verdi. Raporda şöyle diyordu: "Yardım demekleri yardımdan çok politikayla ilgilenmektedirler. Nerdeyse Kafkasya'nın bütün şehirlerinde şubeleri var. Rusya Hükümetinin yürürlükteki kurallarına zıt bir uygulamayla yardım yapılan öğrenciler sıklıkla eğitim için yabancı ülkelere gönderilmektedir... Bu demekler itimada şayan değiller ve Çar'a kapatılmalarını teklif ediyorum." Yayın Derneği hariç bırakılarak bu demeklerin kapatılması için emir verildi (1899). Sonradan Tiflis'de iki, Bakü'de bir yardım derneği açılmasına izin verilmiş, fakat şubeleri kapalı kalmıştır. Bu yeni izin verilen demeklere okul ve kütüphane açma veya öğrenci ya da yazarlara yardım etme yasaklanmıştır. Demekler fakirleri doyurmayı sürdürebilmişlerdir.

Bu demekler sadece kütüphane açmaktan men edilmemiş aynı zamanda bireysel ya da heyet olarak Ermeni idaresindeki herhangi bir kuruluş birçok zorluklar, kısıtlamalar ve teftişler ve pek çok dilekçe talepleriyle kuşatılmışlardır ki Kafkasya'daki birçok uygun yer ödünç veren kütüphanelerden yoksun kalmıştır. Erivan, Alexandropol ve diğer birçok yerde kütüphaneler için izin reddedilmiştir. Şuşa, Nahcivan, Okhalskha (Ahıska) ve başka şehirlerde halk kütüphaneleri kapatılmıştır.

Geçmiş dönemlerde Ermenice gazete basımına izin verilmiştir. 1896 başlarına gelinceye kadar Ermenice ve Gürcüce gazete gereksinimi konusunda sorun büyümüştür. Hepsi Rusça olmuş olsaydı daha iyi olacağına karar verilmiş ve hiçbir yeni Ermenice süreli yayın kurulamamıştır. İki tane günlük ve dört de aylık yayın kalmıştır. Sonunculardan birisi olan "Ararat" teolojiktir, biri moda yayınıdır ve birisi de çocuklar içindir. Bu yıl boyunca iki günlük yayın ve "Ararat" geçici olarak durdurulmuştur.

Son olarak, 1900'de Basın-Yayın Derneği kapatılmıştır. Kuruluşu Grand-Duke Michael (Alexandrovich, 1878-1918) tarafından onaylanmıştı. Yirmi bir yıl zarfında çoğu küçük ebatla sadece 187 kitap basmıştı, hepsi sansür memurunun teftişinden geçmişti, zaten çoğu Rusça çalışmaların çevirileriydi. Ermeni dilinin daha fazla gelişmesi onaylanmamaktadır, bundan dolayı bu demek kapatılmıyordu. Meşhur Raffee'nin romanları gibi diğer kitaplar da yeni basım için izin istendiğinde sansür memurunca reddedilmiştir. Ararat-Ermeni'deki okul kitapları az sayıda talep olduğu için çok sınırlı miktarda basılmaktadır. Mahkemelerde Ermeni dilinde yemin etmek yasaklanmıştır. Acaba Rusya son yarım asırda canlanan ve böyle iyi gelişme gösteren dillerini öldürebilecek miydi?

Bu önlemler açıkça ortaya konup uygulanırken Mahkemeler, okul taşınmazlarının devralınması emri altında Kilise taşınmazlarının gasp edilmesi aleyhine Ermeni papazlarının müracaatlarını sorguluyordu. Mayıs 1902'de müracaatların doğruluğunu kabul eden ve taşınmazların ve bağışların Kiliseye iadesini emreden bir karar verildi. Bu Ermeniler arasında büyük sevince yol açtı.

Sevinçleri, hemen ardından onları bunaltacak bir ferman hazırlandığı için kısa süreliydi. Prens Galitzin Ermeni Kilise taşınmazlarının gaspını bazen destekliyordu. Bunu anlatan bir bakanlık dokümanı basılmıştı: "1898'de Prens Galitzin Kilise malları ve paralarını sahiplenme sorununa yol açtı. Buna muhtemelen huzursuzluklara yol açtığı için Ekonomi ve Tarım Bakanı tarafından karşı çıkıldı, fakat Prens Galitzin Ermeni papazlarının özel politik aktivitelerini engelleyecek bir yol bulabilecek vekildi." Prens Galitzin ewelki tavsiyesini yeniledi. O, Kutsal Kilisenin Procurator'u Pobiedonostseff (Constantine Petrovich Pobedonostsev, Ober Procurator'luk dönemi, 1880-1905) tarafından desteklendi. Planı Çarın bakanlar kurulunun yine onaylamadığı söylenir, fakat Çar, Prens Galitzin'i geri çevirmek istemiyordu ve rıza gösterdi. Böylece, ifade edildiği gibi, ferman 12 Haziran 1903'de (Eski Takvim) yayımlanmış ve onun vasıtasıyla Hükümet Ermeni Kilisesi'nin taşınmazları ve bağışlarının idaresinin ele geçirilmesini emretmiştir.

Bu ferman Ermeniler üzerinde derin ve uyandırıcı bir etki yapmıştır. Ulusal Kilise, basit bir şekilde dinin hatırı için değil, -belki başlıca da değil-, ama ırkın merkezi, eski milli büyüklüğün yegane kalıntısı olarak Ermeni kalbinin sevgilisi ve inanan ya da şüpheci, laik ya da liberal olsun insanlar ona ateşli bir sevgiyle bağlıdır. Onların bu göz bebeğine sıcak bir demirle dokunulmuş ve büyük ve acı bir çılgınlıkla bağırışlardır. Okul ya da dernek sorununun harekete geçiremediği bu halk, eylemsizlikten harekete geçirilmişlerdir. Asla bir papazdan komünyon almamış fakat ulus yaşamının Kutsalının Kutsalına tecavüz edildiğini hisseden her yaş ve kültürden insanlar titrek bir ses ve gözyaşlarıyla da olsa onun hakkında konuşmuşlardır. Genel bir protesto her taraftan yükselmiştir. Şehirler ve köyler delegasyonlarla Katoğikos ve Sinod'un fermana rıza göstermeyi reddetmelerini talep etmek için Ecmiatzin'e dökülmeye başlamışlardır. İstanbul Patriği Türkiye'de yaşayan üç milyon insanın isimleriyle bir protesto telgrafi çekmiştir. İran piskoposları ısrarlı "hayır"larını ilave etmişlerdir. Çok uzakta Amerika'da Piskopos Sarajian, Rusya Büyükelçisi ve Başkan'a müracaatlarını yapmak üzere New England'dan Washington'a gelen bir delegasyona başkanlık etmişlerdir. Onlar, Kiliselerin kendisine adanmış olduğu Rab ve Kurtarıcı adına; kanlarıyla mühürledikleri bu kalıntıları bırakan, kiliseleri ve manastırları bağışlayan şehit ataları adına; Rusya İmparatorluğu dışında ikamet eden fakat Ecmiatzin'i kutsal sığınakları olarak gören hayattaki bağışçılar adına; fermanıyla* Gregoryen Kilisesi'nin kendi taşınmazlarına sahip

* Polejenya 1836, Maddeler: 8, 67, 90, 117, 121. Vol. CLXXX, No. 578.

olma ve Sinod'a aynı şeylerin idaresini üstlenme hakkını veren Çar I. Nikolas adına, bin yıldan daha fazladır Moğol, Selçuk, İran ve Türklerin bile rıza göstermeyi reddetmedikleri sahiplenme ve idare etme hakkıyla, tabii hakla ve insan hakkıyla bu zorla gasp etme anlamına gelen el koymayı protesto etmişlerdir.

Aslında resmi bülten, Hükümetin kiliselere ve papazlara daha dikkatli davranmaya ve onları daha kesin ve geniş bir gelirle korumaya niyetlendiğini; Kili-se'nin özel mülkiyet ile ilgili haklarının saklı kalacağını; kiliselerin ve okulların bakımını yaptıktan sonra geriye kalanla düzeni ve gelecekteki gelişimini güvenliğe almak üzere Kilise yararına bir para fonu oluşturulacağını ve mahalle mekteplerine yardım edileceğini ve taşınmazların zimmete geçirmekten korunacağını ilan etmiştir. Fakat Ermeniler bu sözlerin asılsız ve diplomatik ifadeler olduğuna inanmaktadırlar. Kendi terekelerini idare etmeye ve korumaya oldukça yetenekli olduklarını düşünmektedirler. Kendi Kiliselerini kendileri idare etmek istemektedirler. St. Petersburg'a Katoğikos ve Patrikten, Rusya ve yurtdışındaki piskoposlardan, uzak yakın topluluklardan Çarın merhametini ve emri geri almasını isteyen dilekçeler yağmıştır. Katoğikos halkın nzasını sağlamak için hükümetin Kilise yetkilerine nza gösterdiği süre zarfında Sevan Manastırına çekilmiştir. 28 Temmuz'da o Alexandropol yoluyla dönerken geceyi piskopos evinde geçirir. Sabahleyin çanlar acı acı çalar. Bütün Ermeniler dükkânlarını kapatır ve evinin etrafında toplanırlar. Önce kızlar, ardından genç erkekler bandosu Katoğikosa dilekler sunar. Yüksek bir sesle "Dua edin", "Sabırlı olun!" der. Dua zamanının geçip hareket zamanının geldiğini söyleyerek cevap verirler. Sonra, Katoğikos tren istasyonuna gitmek üzere arabasına biner. Birdenbire 10,000 erkek, kadın ve çocuk kalabalığı gözyaşıyla etrafını çevreler ve ondan Çar'ın emrine razı olmayı reddetmesi için kesin bir söz vermesini talep ederler. Şehrin Belediye Başkanı gelir ve sanki Katoğikosu koruyacakmış gibi arabaya kendisi oturur. Kalabalık Başkanı yoldan dışarı fırlatırlar ve tezahüratlarını lanetlerle karıştırarak istasyona kadar Katoğikosla birlikte arabayı omuzlarında taşırlar. İstasyonda bazıları vagonların camlarını kırar, diğerleri Piskoposları sakallarından çekerek aşağılarlar.

3 Ağustos Pazar günü (Eski Takvim) Erivan Piskoposu kudas ayinini bitirdikten sonra birkaç bin kişilik bir kalabalık onu yakaladılar ve bir arabaya zorla bindirdiler ve yönlerini on dört mil uzaklıktaki Ecmiatzin'e çevirdiler. Giderken Polis Şefiyle karşılaştılar ve onu dövdüler. Vali onların elinden dayak yemekten kaçıp kurtuldu. 250 kazaktan oluşan askeri birlik onları karşıladı ama etkili direniş gösteremedi. Ecmiatzin'de kazaklar Saray Kapısını korumaya aldılar. İnsanlar, öğrencilerin açtığı Papaz Okulu Kapısından girdiler. Amaçları başarılıydı ve Katoğikos'dan Çarın taleplerine teslim olmayacağına dair çok ciddi bir söz aldılar. İnsanlarının cesaret vermesinin ardından bu etkiyle Sinod'a aynı kararlı duruşu gösteren bir emir verdi ki bu Rus Procurator'u Gencheli'nin itirazlarının ziddinaydı. Görevliler mallara el koymaya geldikleri zaman onların girişine karşı çıktılar. 6 Ağustos'ta Başkan Plehve'den (İçişleri Bakanı, Vyacheslav Konstantinovich von

Plehve, 1846-1904) derhal emre itaat isteyen ve “Kralın emrine itaatsizlikle geçen her gün ağır sonuçlar getirecek.” diyen bir telgraf mesajı geldi. Katoğikos İmparatorun gecikmeye rıza göstermesini ve açıklama için bir fırsat verilmesini rica ederek cevap verdi. 24 Ağustos'ta çiçeklerden yapılan ve kaynaması gereken kutsal yağ Miron kutsama festivali gelmişti. Miron kutsaması genellikle pek çok insanın toplanmasına fırsat verir. Tören kargaşadan kaçınmak için erken bir saatte başladı, fakat 3,000 insan hızlı bir şekilde toplandı. Yaklaşık 400 kadın haykırış ve şarkılarla Kilise malının teslim edilemeyeceğini haykırarak kendilerini Katoğikosun önüne attılar. Katoğikos ve kadınlar birlikte gözyaşı döktüler ve o, taşınmazları gönüllü olarak asla teslim etmeyeceğini onları ikna etti.

5 Eylül'de vali yardımcısı, Procurator ve diğerlerinden oluşan resmi delegasyon geldi ve malların teslimini istedi. Katoğikos şunları söyleyerek reddetti: “Rusya Çarına ona sadık olacağıma dair yemin ettim ve onun emirlerini yerine getirmeye her an hazırım. Eğer gerekirse elimdeki haçı tutup Çarın düşmanlarına karşı insanları yönlendirmeye, onun aciz vatandaşları olduğumuzu kanımızla kanıtlamaya hazırım. Fakat aynı zamanda kendi milletime, dört milyon Ermeni'ye de onlara sadık olacağıma ve eski haklarını yücelteceğime ant içtim. Ermeni milleti bir milyon imzayla bana aracılık etmem ve Çarın şükranlarını sağlamam için başvurular. Müracaat ettim ve lütfunu bekledim.” Delegasyon Çar'ın emirlerini yerine getirmek zorunda olduklarını söyleyip Katoğikos'un transferi onaylaması gerektiğinde ısrar ettiler. O şöyle cevap verdi: “Bir hayatım var, dilerseniz onu alın. Geriye kalan insanlarımdır. Ondandır hiçbir şeyi başkasına veremem. Belgeleri imzalayamam.” Hazine ve anahtarlarını istediler ve geri çevrilmeleri üzerine onu mühürlediler. Bu görüşme esnasında bütün kasaba yastaydı. Mağazalar, dükkânlar ve evler bile kapalıydı. Sokaklarda hiçbir Ermeni görünmedi. Bir askeri alay, 200 kazak ve 80 toplu bir batarya birçok polisle birlikte hazırlıktaydı. Askerler manastırın etrafını sarmıştı.

Bundan birkaç gün sonra asker ve polislerle birlikte Erivan Valisi marangoz ve demircilerle geldiler. Hazine odalarının demir kapılarını kırarak açtılar. Kasalar ve sandıklar yağma edildi, 850,000 ruble ve antik madeni para koleksiyonu bile götürüldü. Keşişlerin hiçbiri odasından çıkmadı. Taşınmazlar ve bağışların bir listesi yapıldı ve onların Hükümetin kontrolüne geçirileceği resmen ilan edildi.

Başka yerlerde de transfer zorla tatbik edildi. 29 Ağustos'ta (Eski Takvim) Elizabetpol'da (Kirovabad, Gence) on bin kişilik bütün Ermeni nüfusu merkezi kilisede toplandılar ve Vartabed Beneg'i rızayı reddetmeye ikna etmek için yaşadığı küçük kiliseye yürüdüler. Yolda onları polis karşıladı ve dağıtmaya yeltendi. Onlar taşlarla cevap verdiler ve yollarına devam ettiler. İlk başta Vartabed görünmediği için bağırıştılar ve pencerelerine taşlar fırlattılar. Sonunda görüldü ve hiçbir şeyin isteyerek teslim edilmeyeceğini söyledi. Vali yardımcısı askerleri getirdi ve kalabalığın dağıtılmasını emretti. Kalabalıktan bir genç çıktı ve ona “Sizin yaptığınız gibi dinimizi değiştirmek istemiyoruz” diyerek hakaret etti. Vali yardım-

cısı Ortodoksluğa geçmiş bir Yahudi'dir. Derhal ateş ederek genci öldürdü ve kıtalara ateş emri verdi. Otuz Ermeni öldü ve birkaç Rus'la birlikte elli Ermeni yaralandı. Tiflis'te sokaklar askerlerle doluydu. Birkaç Ermeni öldü. Kiliselerin ve Nersesyan okulunun malları Müdür ve mütevellilerin yokluğunda listelendi. Bakü'de Hükümetin 2 Eylül'de kiliseleri alacağı sözü yayıldı. Sabah erkenden bir komşu petrol kasabası olan Balakhana'dan bir kalabalık geldi. Polis ve Kazaklar dağılmalarını istediler. Askerlerin ateşine taşlar ve tabancalarla karşılık verdiler. Kilisenin içindeki insanlarla dışındaki askerler birkaç saat çatışmaya devam ettiler. Birkaç Rus ve on bir Ermeni öldü ve kırk beşi yaralandı. Gece yarısına doğru cephaneleri tükenmişti. Pek çoğu kaçtı ve içlerinden yüz kişi tutuklandı. Birkaç gün için askerler kilisenin etrafında kamp kurdular. Bu süre zarfında Bakü'de Ermeniler yas elbisesine büründüler.

Soukim yakınındaki Mudara'da kiliselerin kapıları baltalarla kırıldı ve malları listelendi. Neredeyse istisnasız ülkenin her yerinde karşı çıkışlar ve halk gösterileri vardı. Çoğu yerde ölüm için kudas söylendi. Hatipler, bazen kadınlar, kalabalıklara tumturaklı konuşmalar yaptılar. Polis birçok tutuklama yaptı.

Hükümet Kilise'nin taşınmazlarını ve nakitlerini resmen sahiplenmeyi gerçekleştirdikten sonra Ermeniler bir dizi ciddi ama etkisiz protesto ve gösteri yaptılar, bunu nispi bir sükûnet takip etti. Hükümet boyun eğmez bir tavır sürdürmekte ve birçok tutuklama devam etmektedir. Hapishaneler dolmuş ve ilave evler hapishaneye çevrilmiştir. En azından bir Piskoposun ve Ecmiatzin'den iki papazın da bulunduğu bazı kilise adamları sürgünle cezalandırılmıştır.

Ermeniler suikast silahına sarıldılar ya da aralarında bulunan bir terörist grubuna katılmayı tercih ettiler. Suikast, ilk planda sözde hainlere karşı kullanıldı. Ecmiatzin'de Hükümetin emrine niza göstermeyi kabul eden bir Ermeni'yi sokakta öldürdüler. Gorkh'da protestoya karşı çıkan ve protestocuların metinlerini yırtan Papaz Khachadur yatağında ölü bulundu. Tiflis'te Rusyalılarla taraf olan Papaz Alexan'ı öldürmeye teşebbüs edildi. Kars'ta birkaç Ermeni köyünü Rus Kilisesi'ne ihtida ettiren Grek papazı Vasiloff alaylıca "Kutsal Meryemana Ermeni Kilisesi'nde Grek ritine göre Kudas kurbanını sunmayı gerçekleştirebilir miyim?" diye bağırды. Sokakta ateş edilerek öldürüldü.

Fakat en ciddi Prens Galitzin'e yapılan saldırıydı. Tiflis sokaklarında arabayla dolaşırken onu öldürmek için aşırı çaba harcayan üç Ermeni tarafından saldırıya uğradı. Saldırganlar olay mahallinde öldürüldü fakat Genel Vali hafif yaralı olarak kurtuldu. Baskı yapmak için alınan bir dizi önlemin faili olduğundan Ermeniler tarafından öldüresiye nefret edilmektedir. Ermeniler Tiflis'deki birkaç Rus kilisesine hırsızlık için girdi, kaçmak için çaba harcamayan biri sorgusunda: "Bazı resmi memurların gün ışığında yaptıklarını ben sadece gece yaptım." diye cevap verdi. Yeni yılda lisansını yenileyen her bir esnaf birliği üyesi, dükkancı ya da tüccara nzasını imzalama yoksa işinin kapatılacağı seçeneği, malların transferini kesinleştirme aracı olarak sunuldu. Karşılığa meydan vermemek için Haziran 1904'de

İran ya da Türkiyeli hiçbir Ermeni'ye Kafkasya'ya giriş izni verilmeyeceğine dair bir emir verildi. Pasaportları için vize reddedildi.

Hükümetin Ermeni Kilisesi için yeni bir Polojenya veya Anayasa hazırlamakta olduğu söylenmekte. Henüz yayımlanmamıştır. Söylentiye göre Katoğikos makamı ilga edilecek, onun yerine Çar, Ermeni Kilise Sinodu'nun transfer edileceği St. Petersburg'da ikamet edecek bir Metropolit atayacak ve Aziz Grigor'un antik makamı müşterek bir manastır olarak kalacak; Miron ya da kutsal yağ Ecmiatzin'de değil Neva kıyılarında yapılacak; teslimiyet bildirene kadar Ermeni Kilisesi'ne diyakoz, papaz ya da piskopos takdisine Çarın izni haricinde müsaade edilmediği tam bağımlılık özelliği verilecek.

Katoğikos ve Ecmiatzin'deki kurumlar, gelirlerin kesildiği ve bağışların gasp edildiğinden beri para için sıkıştırılmağa başlandı. Böylece Çar Katoğikosa 70,000 rublelik bir hibe gönderdi. Sonuncusu, Grekler hediyelerle geldiğinde bile korkarak kabul etmemekte ve kendi insanların gücünün yetebileceği ve kendisini destekledikleri şeklinde karşılık vermektedir.